

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Գիղասնեսական արդիւնագործութեան կարիքների հարցը.—Առանձին Խորհրդակցութիւն եւ նահանգական ու զաւառական կոմիտէներ.—Կարծիք յայտնելու ազատութիւն.—Գիղասնեսական յեամնագործութեան հիմնական պահանջները.—Գիղասնեսական արդիւնաբերութեան կարիքները Անդրկովկասում.—Պ. պ. Տարսընովի եւ Դոգիյայշվիլիի զեկուցումները.—Կովկասեան Բժշկական Ընկերութեան կարծիքը տեղական ինքնավարութեան անհրաժեշտութեան մասին.—Մսի եւ Բնադասութեան ազատութիւն եւ Վելիյկո.—Փետրուարի 19 իբրեւ Խուսափման համաժողովրդական տոն.—Նոր դասաւանդական կարգերի երեսնհինգամեակը Կովկասում եւ սպասելիք դասաւանդական ռեֆորմներ Անդրկովկասում.—Անդիժանի երկրաշարժի հետեւանկները:

Մի տարի անցաւ այն օրից, երբ Բարձրագոյն հրամանով Պետերբուրգում հաստատուեց Ռուսաստանի գեղատնտեսական արդիւնագործութեան կարիքների քննութեան համար Առանձին Խորհրդակցութիւն ֆինանսների մինիստրի նախագահութեամբ: Այդ Խորհրդակցութեան բացի երկրագործութեան ու ներքին գործերի մինիստրներից մասնակցում են Կայսրից նշանակուած տասնեօթի անձինք. պետական խորհրդի տասը անդամ, պետական քարտուղարը, մինիստրների կոմիտեի գործերի կառավարիչը, ֆինանսների, երկրագործութեան և ներքին գործոց մինիստրների օգնականները և Մոսկուայի Գեղատնտեսական Ընկերութեան նախագահը:

Առանձին Խորհրդակցութիւնը հէնց իր գործունէութեան սկզբից թոյլտուութիւն ստացաւ բանալու բոլոր նահանգներում և զեմստվային գաւառներում նահանգական և գաւառական կոմիտեաներ, որոնց քննութեան և եզրակացութեան առաջարկեց իր մշակած ծրագրի 27 հարցերը Նշանաւորը այն է, որ Առանձին Խորհրդակցութեան նախագահը չըջաբերականով յայտարարեց այդ կոմիտեաներին, թէ կատարեալ ազատութիւն է տրուում այդ

ժողովներում քննուելիք հարցերի մասին անկախ հայեացքներ յայտնելու և ցոյց տալու այն կարիքները, որոնց գոհացումը «տեղական մարդկանց» կարծիքով կարեոր է համարուում:

Քննադատութեան այդ ազատութիւնով և «տեղային մարդկանց» ու վարչութեան սերտ շփումով միայն կարող են իրագործուել ներքին գործոց միջնատրի այդ միջնատրութեան հարկւրամեակի առիթով ասած ճառի այն խօսքերը, որոնցով նա հրաւիրում էր «երկրի բոլոր ստեղծագործող հոգեկան ոյժերի» մասնակցութիւնը՝ երկրագործ Ռուսաստանի գիւղական ազգաբնակչութեան անմիջական կացութիւնը բարուղիներ համար:

Մի ամբողջ տարի լայնածաւալ Ռուսաստանի զանազան անկիւններում կենդանի հետաքրքրութեամբ քննուում էին ժողովրդական աշխատանքի այդ ամենանշանաւոր ճիւղի արդիւնաւորութիւնը բարձրացնելու բարդ և լուրջ հարցերը: Եւ ուսանելին այն է, որ զարմանալի միակերպութեամբ ամեն տեղ ժողովրդի ցաւերը լաւ ճանաչող գործիչներն ու հիմնարկութիւնները մատնանիչ էին անում միեւնոյն հիմնական և ընդհանուր պակասութիւնները, այն է՝ գիւղական ազգաբնակչութեան ծայրայեղ անկուլտուրականութիւնը, իրաւունքների անհաւասարութիւնը գիւղական և միւս դասակարգերի մէջ, տեղային ինքնավարութիւնների չափազանց սահմանափակումները կամ կատարեալ բացակայութիւնը, ինքուստրիայի չափազանց հովանաւորումը ի վնաս սպառող մասսայի և հարկերի ծանրաբեռնումը չքաւոր դասակարգերի վրայ: Լոյս, օրինականութիւն և անհատական նախաձեռնութեան ազատութիւն են հարկաւոր, որպէսզի ազէտ, աղքատ և ինիցիատիւից զուրկ մասսան դուրս գայ իր այժմեան դրութիւնից:

Տեղական մարդկանց կարծիքներն իմանալու այդ խելացի սիւստեմը մի նոր երևոյթ էր մանաւանդ Անդրկովկասում: Պէտք է երևակայել մեր գիւղացիների զարմանքը, երբ, օրինակ, Երեւանեան նահանգապետ Կոմս Տիգլանհաուզէնը բանալով գիւղատընտեսական կարիքները քննող Կոմիտետի նիստը, ուր հրաւիրուած էին նաև 20 գիւղական ներկայացուցիչներ, շեշտեց իր ճառի մէջ, որ ցանկալի է լսել քննուող հարցերի մասին «զուտ ճշմարտութիւն» և ամեն մէկը ազատ է առանց քաշուելու յայտնել իր գիտեցածը:

Առանձին Խորհրդակցութեան բռնած համակրելի ընթացքը կենդանութիւն տուեց և Կովկ. Գիւղատնտեսական Ընկերութեան, որի մէջ, ինչպէս անցեալ անգամ էլ յիշատակեցինք, արծարծուեցին մի շարք լուրջ հասարակական-տեղային խնդիրներ: Այդ ընկերութեան մէջ վերջերումս կարգացուած գե-

կուցումներից առանձին ուշադրութեան արժանի են երկուսը՝ պ. պ. Տարատընօվի և Գօգիչաշվիլիի զեկուցումները: Պ. Տարատընօվը, որ ինքը մասնագետ գիւղատնտես է և լաւ ճանաչում է Անդրկովկասը, շատ մռայլ գոյներով նկարագրեց մեր գիւղատնտեսութեան վիճակը:

«Անդրկովկասեան գիւղատնտեսութիւնը, ասաց պարոնը, չը նայած երկրի բնական պայմանների չափազանց պէսպիսութեան ու ճոխութեան, գոնէ մինչև այժմ քարշում է ամենաողորմելի գոյութիւն. ունենալով հարաւային կենսատու արև, բարեբեր հող, հնարաւորութիւն բուսցնելու ամեն տեսակի արժէքաւոր բերքեր, ինչպէս օրինակ՝ խաղող, բամբակ, բրինձ, թէյ, ձիթենի, ծխախոտ, նարինջ, պատրաստելու չվէյցարական պանիր, ամեն տեսակի և թանկագին մրգեր, ինչպէս՝ գեղձ, ծիրան, խնձոր, տանձ, սալոր, ֆնդղղ, փիստա և այլն, այն էլ արհեստական ոռոգութեամբ և հնարաւորութիւն ունենալով տարին 9 կամ 10, իսկ երբեմն նաև 12 ամիս տափարակներում աշխատանք կատարելու, — անդրկովկասեան գիւղատնտեսութիւնը, շատ քիչ բացառութեամբ, առանց չափազանցութեան կարելի է ասել, հազիւ ծայրը ծայրին է հասցնում, իսկ սակաւահող գիւղացիները՝ այսինքն ազգաբնակչութեան մասսան հազիւ է պահպանում իր թշուառ գոյութիւնը, և մեծ մասամբ տարէցտարի աւելացնում է իր չը վճարած տուրքի քանակը»:

«Բանը նրանումն է, ասում է պ. Տարատընօվը, որ Անդրկովկասի ամբողջ գիւղատնտեսութիւնը համարեա բացառապէս դառնում է աղքատ ու տգէտ գիւղացիների ձեռքում: Իսկ կալուածատէրերը սովորաբար ստանալով հունձի իրանց մասը, բնաւ չեն խառնում տնտեսութեան մէջ և դրանում ոչ մի ներդրածական դեր չեն կատարում: Տեղային ինքնավարութիւն կամ գեմսովօ էլ չ'ունենք, ուստի վերջ ի վերջոյ դուրս է գալիս, որ մեր գիւղատնտեսութեան՝ մանաւանդ գիւղացիական տնտեսութեան շահերի մասին համարեա չը կայ հոգացող, թէև զանազան հոգատարներ ըստ երևոյթին մեր գիւղատնտեսութիւնը շատ ունի, սակայն մի որևէ աղետի ժամանակ, ինչպէս օրինակ մորեխի երեւալու, տաւարի ժանտախտի, անբերբերութեան, կերի պակասութեան, համաճարակի, նոյնիսկ մշտական հիւանդութիւնների, ինչպէս մալեարիայի դէպքերում, ոչ միայն չը կայ մէկը, որ օգնի գիւղացուն, այլև մինչև անգամ այդ բոլոր աղետների մասին յաճախ անկարելի է բնաւ ոչ խօսել, ոչ էլ գրել» *):

*) Տես „Кавк. Селс. Хоз.“ № № 470, 471.

Բայց միայն գիւղատնտեսները չեն, որոնք վերլուծելով ժողովրդի կեանքի անմխիթար երևոյթները, գալիս են կանգ առնում տեղական ինքնավարութեան անհրաժեշտութեան վերայ, նոյնը ստիպուած է ասել և վաւաճներում գործող բժիշկը, վնչպէս առիթ են ունեցել կարդալու մեր ընթերցողները. սակայն այդ անհատական հայեացքներից աւելի հեղինակաւոր է Կովկասեան Բժշկական ընկերութեան կարծիքը: Անդրկովկասի գիւղական ազգաբնակչութեան մէջ առողջապահական գործը հիմնաւորապէս բարուրելու համար այդ ընկերութիւնն էլ անհրաժեշտ է համարում միջնորդել, որ Անդրկովկասի բոլոր նահանգներում մտցնուեն զեմստովային հիմնարկութիւններ, և բժշկական մասը ստանայ մեզանում այնպիսի կազմակերպութիւն, ինչպիսին գոյութիւն ունի ներքին, զեմստովային նահանգներում...

Միւս զեկուցումը, որ փետրուարի 11-ին կարդացուեց Գիւղատնտեսական Ընկերութեան մէջ, ինչպէս վերը յիշեցինք, պատկանում է պ. Գօգիչայվիլին և վերաբերում է «Անդրկովկասի գիւղացիների սակաւահողութեան» հարցին: Գօգիչայվիլին վիճակագրական տեղեկութիւններով ապացուցեց, որ Անդրկովկասում ժողովուրդը աւելի խիտ է բնակուած, քան Եւրոպական Ռուսաստանում. մեզանում մի քառակուսի վերստի վրայ ընկնում է 25₂ բնակիչ, իսկ այնտեղ 14₅ բնակիչ: Նա ցոյց տուեց, որ Եւրոպական Ռուսաստանում գիւղական դասակարգը ընդհանուր առմամբ շատ աւելի է ապահովուած հողով, քան անդրկովկասիւնը: Սակաւահողութիւնը աւելի ծանր է մեր գիւղացիների համար, որովհետեւ մեր քաղաքները տնտեսապէս այնքան զարգացած չեն, որ զբաղմունք տան, տեղաւորեն գիւղերում ազգաբնակչութեան աւելացած մասը: Զեկուցանողը ցոյց էր տալիս, որ մեր երկրում մօտ 3 միլլիօն դեսետին ազատ արքունական հող կայ, որ կարելի էր բաժանել մեր հողագործի գիւղացիներին, պետական վարկ բաց թողնելով դրանց անտեսական ծախքերի համար:

Ահա այսպէս հանդիստ կերպով մեզանում ևս «տեղային ոյժերը» քննում են հասարակական և պետական ահապին նշանակութիւն ունեցող հարցեր, և այդ ժողովներին նախագահող պաշտօնական ղեկը ունեցող անձինք ոչ մի պախարակելի բան չեն գտնում այդ զեկուցումների ընթերցումի և կարծիքների փոխանակութեան մէջ, որովհետեւ բոլորին էլ ոգևորում է իմանալու «զուտ ճշմարտութիւնը»:

Բոլորովին այլ կերպարանք կը ստանային այդ քննութիւնները, եթէ պ. պ. Վ. Վելիչկօ և Լ.-ից կախուած լինէր այդ-

պիսի զեկուցումները ընթերցումը կամ քննութիւնը: Այդ կողմից շատ բնորոշ էր այն, ինչ նորերս պատահեց Պետերբուրգում և մեծ ազմուկ հանեց բոլոր թերթերում: Կովկասից այնքան անսխառունակ կերպով հեռացած Վելիչկօն իրան համախոհ Նիկօլայ Էնգելդարդի և Սուլօրինի նման «իսկական պատրիօտները» հետ Պետերբուրգում հիմնեց «Ռուսական ժողովարան», ուր հաւաքում էին զրանք իրանց ուղղութեան մէջ կատարելագործուելու նպատակով: Այդ «ուղղութիւնը» պահանջում է նոյն պետութեան մէջ ապրող ոչ-ռուս ազգութիւնների միանուտել: Վելիչկօն դեռ Թիֆլիսում առանձին արտոժակով ծամում էր հայերի միտք, «Ռուսական ժողովարանում» էլ՝ իրեն Կովկասը «լաւ ճանաչող» մարդ՝ նա իր սեպուհ պարտքն է համարում անտեղեակ ուսաներին ծանօթացնել մեղ հետ: Վելիչկօն ի հարկէ իրաւունք ունի իր սեփական՝ թէ և մոլար կարծիքն ունենալու մեր մասին, բայց երբ նա բազմաթիւ անձանց մէջ համ միակողմանի, անհիմն, սուտ տեղեկութիւն է ուղում տարածել մի ազգի մասին, համ էլ արգելում է, որ իր ունկնդիրները լսեն և՛ ընդգիմախօսութիւններ, այն ժամանակ նա նմանում է անպիսի արեւելահայեր, որը պատի յետևում թագնուած միայն ցեխ չաբտել գիտէ: Դա ոչ միայն ասպետական վարմունք չէ, այլ և վայրենի բռնութիւն է: Եւ վատ չէր լինի, որ այդ «հրապարակախօսները» իրանց «Ռուսական ժողովարանում» կարդային անգլիացի Ջօն Ստիւարտ Միլլի տրակտատը «Մտքի և քննադատութեան ազատութեան մասին», որ ռուսերէն էլ է թարգմանուած: Այդ շատ աւելի օգտակար կը լինէր, քան թաթարա-բելգանդական կամ quasi ռուսական հագուստների ձևեր փնտրելը: Գուցէ Միլլը կարդալուց յետոյ զրանք համոզուէին, որ ոչ միայն հայ Լազարեւը և Վերմիշեւը, այլև ռուս Միխայլօվը և վրացի Կախին կատարելա իրաւունք ունէին պահանջելու, որ յարգուի *audiatur et altera pars* սկզբունքը, իրաւունք ունէին բողոքելու Վելիչկօյի բռնութեան դէմ:

Վելիչկօնների, Սուլօրինների և Գրինգուսների ատած Անգլիայի դաւակ Ջօն Ստիւարտ Միլլը ասում է. «Եթէ ամբողջ մարդկային սերունդը՝ բացի մի անհատից՝ լինի որոշ կարծիքի, իսկ այդ անհատը լինի հակառակ կարծիքի, այդ դէպքում անգամ ամբողջ մարդկութիւնը աւելի իրաւունք չ'ունի լռեցնելու այդ մի անհատին, քան այդ մի անհատը լռեցնելու ամբողջ մարդկութեան, եթէ միայն ի հարկէ՝ անհատը այդ անելու հրնարաւորութիւն ունենար... Եթէ կարծիքը ուղիղ է, ապա արդեւել այն արտայայտել՝ նշանակում է արգելի գնել մարդկանց առաջ իմանալու ճշմարտութիւնը և դուրս դալու մոլորութիւ-

նից, իսկ եթէ կարծիքը ուղիղ չէ, այդ դէպքում արգելք դնել նրա ազատ արտայայտութեան՝ նշանակում է միջոց չը տալ մարդկանց ճշմարտութիւնը աւելի պարզ ըմբռնելու և աւելի խորը համոզուելու նրա մէջ,—ինչպէս այդ սովորաբար լինում է իբրև հետևանք ճշմարտութեան և մոլորութեան ամեն մի ընդհարումի... Առարկան լիովին ճանաչելու միակ միջոցը կայանում է նրանում, որ ուշադրութեամբ լսեն այն բոլորը, ինչ որ կարող է ասուել նրա մասին ամեն տեսակ կարծիքներ ունեցող մարդկանց կողմից»:

Հետևաբար, Վելիչկօնները թող ինչ ուզում են՝ ասեն հըրապարակապէս, բայց և թող ուրիշներին էլ չ'արգելեն իրանց հայեցակէտերը և իմացածները պարզելու նոյն ունկնդիրների առաջ, որոնց պարզամտութիւնը ցանկանում են թունաւորել, ապականել ստութիւններով: Գուցէ Վելիչկօնները կարծում են, թէ դեռ գոյութիւն ունի Ռուսաստանում ճորտութիւն գէթ այլազգիների նկատմամբ... Բայց նա լաւ գիտէ, որ ճորտութիւնը ոչ միայն վերացուած է, այլ և ճորտերի ազատութեան օրը, փետրուարի 19-ը, ոռոսաց սինօդի կարգադրութեամբ այսուհետև դառնում է իւրաքանչիւր տարի համաժողովրդական տօնակատարութեան հանդիսաւոր մի օր: Այդ փետրուարի 19 անմոռաց է Ռուսաստանի բոլոր ազգութիւնների համար և կապուած է Ալեքսանդր II-ի համակրելի անուան հետ երեք նշանաւոր անցքերով. ճորտերի ազատութիւնը, Բուլղարիայի ազատութիւնը (Սան-Ստեֆանօյի դաշնագիր, 1878) և Կովկասում նոր դատաստանական կարգերի ներմուծումը կատարուել են այդ օրը: Երեսուն և հինգ տարի վայելելով այդ դատաստանական կարգերը՝ Կովկասը դեռ ևս չ'ունի զբանց պսակը,— երգուեալ դատաւորների հաստատութիւնը (juri): Սակայն Լըբազրական տեղեկութիւններին նայած՝ Պետական Խորհրդի մէջ ծրագրուած է երգուեալ դատաւորների հաստատութիւններ լրիւ մտցնել միայն Հիւսիսային-Կովկասում, իսկ Անդրկովկասում դրա փոխարէն հիմնուելու է ատեան՝ բաղկացած 3 երգուեալ դատաւորներից, ազգաբնակչութեան ընտրութեամբ, և երեք նշանակովի թաղաւորական դատաւորներից:

Լ. ՍԱՐԳՍԵԱՆ

24 փետրուարի

Առ 1 փետրուարի պաշտօնական տեղեկութիւնների հիման վրայ պարզուել է, որ Անդրիժանի գաւառում և Անդրիժան

քաղաքում երկրաշարժից սպանուածներ թիւը 4,358 հոգի է. սպանուած են 6000 գլուխ անասուններ 300 հազար ր. արժողութեամբ, կործանուած են 30,112 տուն $9\frac{1}{2}$ միլիօն ր. արժողութեամբ, շարժական կայք է կորցրուած 600 հազարի: Մարդեկանի դաւառում սպանուած մարդկանց թիւն է 285, անասուններինը՝ 518 գլուխ 26 հազար ր. արժողութեամբ, կործանուած տների թիւն է 3 հազար 400 հազար ր. արժողութեամբ, շարժական կայք է կորցրուած 4 հազարի: Երկրի շարժը, և ստորերկրեայ ցնցումները դեռ շարունակուում են:
